

فطری بودن حق تنفس و محدوده آن از دیدگاه آیات و روایات

سیدضیاءالدین علیانسیب / دانشیار گروه قرآن و حدیث دانشگاه حضرت معصومه علیها السلام قم

میرسجاد سیدموسوی / استادیار حقوق، گروه علوم پایه، دانشکده پیراپزشکی دانشگاه تبریز

Sarvvand12@gmail.com

اکرم سرووند / طلبه؛ فارغ‌التحصیل سطح ۳، تفسیر و علوم قرآنی، حوزه علمیه فاطمه الزهرا علیها السلام تبریز

دریافت: ۱۳۹۸/۰۹/۰۳ - پذیرش: ۱۳۹۹/۰۱/۱۵

چکیده

مسئله سلامت به‌عنوان حقی طبیعی و فطری، همچنان موضوعی فراموش شده و مغفول است. مشکلات مربوط به سلامتی، به‌طور مستقیم از عواملی مانند کمبود مواد غذایی، آب آشامیدنی سالم و بهداشتی، هوای ناپاک و نبود بهداشت ناشی می‌شود. در این میان، تنفس از اساسی‌ترین نیازهای انسان و بسیاری از موجودات زنده است. اگر انسان از حق تنفس محروم شود، قانون طبیعی مانع ادامه زندگی خواهد شد. خدای متعال ساختار طبیعی انسان را مجهز به ابزار تنفس کرده تا بتواند به حیات خود ادامه دهد. در این تحقیق به‌روش توصیفی - تحلیلی این نتیجه به دست آمد که حق تنفس در انسان از حقوق اساسی و طبیعی به شمار می‌رود و لازم است موانع تأمین این حقوق اساسی برطرف شود. از این‌رو آلوده کردن هوای مورد تنفس انسان از طریق دخانیات، کارخانه‌های صنعتی، خودروها، محصور کردن هوای آزاد با هدف شکنجه و خفه کردن، از جمله مسائلی است که سازمان‌های مربوطه را ملزم می‌کند تا به این امور توجه بیشتری داشته باشند؛ چراکه امور بیان‌شده با این حق فطری و غیرقابل سلب بودن این حق، منافات دارند.

کلیدواژه‌ها: حق تنفس، فطری بودن، هوای پاک، حق فطری انسان.

انسان بنا بر اقتضای طبیعت، از هوا نفس می‌کشد و ساختار طبیعی بدن، متناسب با آن خلق شده است. همین ساختار ویژه او را ملزم می‌کند تا حق طبیعی تنفس را که با حیات او رابطه‌تنگاتنگی دارد، حفظ کند. از این‌رو این مقال درصدد شناخت و تبیین عواملی است که موجب سلب و نابودی حق تنفس وی از هوا می‌شوند. نوشتار پیش رو درصدد پاسخ به این پرسش است که: دیدگاه آیات قرآن و روایات معصومان علیهم‌السلام در خصوص فطری بودن حق تنفس چیست و قلمرو این حق تا کجاست؟ با توجه به جست‌وجوهایی که در این حیطة شد، تحقیق مستقلی درباره فطری بودن حق تنفس یافت نشد؛ اما این مسئله از جنبه حقوقی در پایان‌نامه «حق بر تنفس و تعهدات دولت‌ها در نظام بین‌المللی حقوق بشر»، نوشته جلال سلطان‌زاده و با راهنمایی حاتم صادقی زیاری بررسی شده است. مقاله «حقوق بشر و حق بهره‌مندی از هوای پاک»، نوشته محمود عباسی و عبدالمجید سودمندی و مقاله «حق بهره‌مندی از هوای پاک در رویه مراجع بین‌المللی»، نوشته احمد نصر/صفهانی و لیلا رئیسی، درباره حق انسان در زمینه تنفس از هوای پاک به نگارش درآمده‌اند. با توجه به توضیح داده‌شده، حق تنفس با توجه به هوای مورد تنفس انسان از جنبه حقوق بشر و بدون توجه به منابع قرآنی و روایی مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته است؛ لذا آنچه در تحقیق پیش رو مورد توجه قرار گرفته، دو چیز است: اول فطری بودن و غیرقابل سلب بودن حق تنفس از دیدگاه آیات قرآن و روایات معصومان علیهم‌السلام؛ و دوم، تبیین قلمرو این حق.

۱. فطری بودن

نفس کشیدن، در کنار غذا و آب، یکی از اسباب حیات انسان است (صدرالمتالهین، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۳۲۸) و دو اثر دارد: داخل کردن نسیم و هوای پاک به قلب و ماندگاری اعتدال و سلامت قلب؛ همراه با خارج کردن هوای فاسد و نامطلوب (همان). در ادامه، فطری بودن حق تنفس، با ادله قرآنی و حدیثی بررسی می‌شود.

۱-۱. حقوق طبیعی و حق سلامت

بهرغم درخواست‌ها، مطالبات و ادعاهای بسیار، سلامت به‌عنوان حقی طبیعی، همچنان موضوعی فراموش‌شده و مغفول است؛ و از سوی دیگر، به‌لحاظ اختلاف دیدگاه‌ها و نظریات اندیشمندان و صاحب‌نظران در حوزه‌های پزشکی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، مفهوم سلامت در حال تغییر و دگرگونی است؛ به‌طوری‌که سلامت در طی قرون، از یک مفهوم انفرادی به‌صورت یک هدف اجتماعی و جهانی و شامل کلی بودن یک نظام مبتنی بر کیفیت زندگی مبدل شده است؛ چنان‌که نشانگرهای سلامت - که همان شاخص‌ها یا تعیین‌کننده‌های سلامت به شمار می‌آید - علاوه بر شاخص‌های میراثی، ابتلاء، ناتوانی، وضعیت تغذیه، بهداشت محیط و حرفه‌ای، نشانگرهای دیگری را نیز شامل می‌شود که از باب نمونه می‌توان به شاخص‌های زیست‌محیطی، روانی، اجتماعی، اقتصادی،

سیاست‌گذاری‌های بهداشتی، میزان بهره‌گیری از خدمات سلامت و نشانگرهای مربوط به کیفیت زندگی یا امید به زندگی اشاره کرد. بدین‌سان سلامت را می‌توان فارغ از تعریف سنتی آن، که فقدان بیماری یا ناتوانی از آن به ذهن متبادر می‌شود، عبارت از بهزیستی یا آسایش و رفاه کامل جسمانی، روانی و اجتماعی دانست.

حق سلامت، در بیشتر اسناد مهم بین‌المللی حقوق بشری به‌عنوان یکی از انواع حق‌های بشری به رسمیت شناخته شده است؛ با این حال، کمتر به آن احترام گذاشته می‌شود. مشکلات مربوط به سلامتی به‌طور مستقیم از عواملی مانند کمبود مواد غذایی، آب آشامیدنی سالم و بهداشتی، هوای نیالوده و ناپاک، و نبود بهداشت ناشی می‌شود؛ یا اینکه به‌طور کلی، فقر عامل اصلی آنها به شمار می‌آید. اینکه وضعیت موجود بهبود بخشیده شود و حق سلامتی برای همگان برقرار گردد، مستلزم تغییر و بازنگری در نظم جهانی موجود است (سید موسوی، ۱۳۹۶، ص ۱۹۸).

۱-۲. حق تنفس و تهدیدات نوین برای سلامت

امروزه سلامت با تهدیدات نوینی مواجه است. آمار تکان‌دهنده‌ای از بروز و ظهور بیماری‌های نوپدید و بازپدید در جهان معاصر به چشم می‌خورد. به‌طور تقریبی، یک‌سوم جمعیت جهان بالغ بر دو میلیارد نفر به میکروب سل آلوده و در خطر ابتلا به بیماری سل قرار دارند و هر ساله در حدود نه میلیون نفر به سل فعال مبتلا می‌شوند و بالغ بر ۱/۵ میلیون نفر بر اثر این بیماری جان می‌سپارند. شایان توجه است، بیش از نود درصد موارد مربوط به این بیماری، در کشورهای در حال توسعه رخ می‌نماید (خیاط‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۴ - ۹).

کاربرد مواد شیمیایی و زباله‌های سمی، خطرات زیادی را برای انسان‌ها، به‌ویژه ساکنان مناطق حاشیه‌ای این مراکز از یک سو و کارکنان بخش‌های صنعتی و همچنین کشاورزی صنعتی از سوی دیگر، به همراه دارد؛ اما زباله‌های هسته‌ای از دایره طبیعت خارج نمی‌شود و خطری دائمی برای بشریت دارد که بسیار خطرناک است و تأثیر آنها بر نسل‌های آینده نیز همواره وجود خواهد داشت.

یکی از مهم‌ترین تهدیدات سلامتی در چند دهه اخیر، تأثیرات مخرب و زیان‌بار استفاده بی‌رویه از سموم شیمیایی در محصولات کشاورزی ذکر شده است. به موجب تحقیقات علمی، پس‌مانده‌های سموم و کودهای شیمیایی بر روی میوه‌ها و سبزی‌ها، عامل بروز یک‌سوم سرطان‌ها در کشور است. هرچند استفاده از سموم کشاورزی و آفت‌کش‌ها در بهینه‌سازی و توسعه محصولات کشاورزی سودمند است، ولی استفاده بی‌رویه و خارج از استاندارد این سموم، برای سلامت انسان‌ها بسی خطرناک است.

آزمایش سلاح‌های اتمی، حمل و نقل مواد رادیواکتیو خطرناک و سوانح و حوادث کشتی‌های حامل این مواد در دریاها، و باران رادیواکتیوی اتمسفر، راه‌ها و منافذ ورود این مواد به آب‌ها هستند. این مواد از عمری طولانی برخوردارند و در درازمدت تأثیر خود را برجای می‌گذارند. شناسایی و تعیین اثر

زیست‌محیطی مواد رادیواکتیو در دریا مشکل است؛ زیرا صدمه حاصله بر روی موجودات زنده، مدتی پس از تماس با تشعشعات ظهور و بروز می‌کند و صدمات ژنتیکی از عواقب اجتناب‌ناپذیر هر سطح تماس با تشعشع است؛ چه این منبع طبیعی باشد یا ساخته دست انسان. معلولیت و انحرافات موجود در نوزاد ماهیان، تجمع در زنجیره‌های غذایی و ایجاد خطر برای سلامت بشر، نمونه‌هایی از این گونه‌اند (زارعی، ۱۳۸۹، ص ۵۳).

۱-۳. حق تنفس در حقوق بین‌الملل

همان‌گونه‌که در طول تاریخ، حق تعیین سرنوشت و حق توسعه، شامل همه مردم کشورها می‌شد، حق استفاده از هوای پاک و محیط زیست سالم و در کل، حق زندگی نیز از حقوق بلامناع جوامع بشری و حقوق بشر بوده است. آلودگی تنفسی در بسیاری از کشورها به مرز بحران نزدیک شده است و از آنجاکه هوای تنفسی مرز روشنی ندارد، این آلودگی بر حق تنفس مردم دیگر کشورها نیز تأثیرگذار بوده است و برای پیشگیری و کنترل آن نیاز به همکاری کشورها در سطح جهانی دارد. در سطح بین‌الملل، برای آلودگی هوا و زیست‌بوم سالم ارزش قائل‌اند و کنفرانس‌های متعددی مانند کنفرانس استکهلم و کنفرانس ریو در این خصوص تشکیل شده است؛ با وجود این، روز به روز شاهد آلوده‌تر شدن پنهان و آشکار محیط زیست و هوای تنفسی کرهٔ خاکی خود توسط انسان هستیم. در این میان، سهم کشورهای صنعتی و کشورهای در حال توسعه بیشترین است. دولت‌ها در زمان حیات خود با چالش‌های گوناگون داخلی و خارجی مواجهند و این امر به فراموشی یا کم‌رنگ شدن بسیاری از حقوق اتباع، از جمله حق تنفس، منجر شده است.

۱-۳-۱. تعریف حق تنفس

مفهوم حق تنفس، یکی از ابتدایی‌ترین حقوقی است که انسان، شایسته و بایستهٔ آن است. اساساً مفهوم تنفس و حق مترتب بر آن، از جمله حقوقی است که با رشد تمدن و شهرنشینی و حق انسان بر دارا بودن یک محیط سالم و در کل، حق سلامتی، بروز و ظهور پیدا کرد. این حق یکی از زیرمجموعه‌های حق سلامتی است. در نظام بین‌المللی معاصر، مفهوم حقوق بشر یکی از بنیادی‌ترین مفاهیمی است که امروزه مورد پذیرش بیشتر کشورهای جهان قرار گرفته است. یکی از حق‌های انسان امروزی، داشتن محیط زیستی سالم و پاک است که بتواند در آن هوای پاک تنفس کند. در واقع در نظام حقوق بشر، مسئلهٔ حق تنفس یکی از لوازم اصلی در نظام حقوق بشر بین‌المللی است. از این‌رو ما در این نوشتار ضمن تبیین حق تنفس، در تلاش خواهیم بود تا با ارائهٔ تعریفی جامع از حق تنفس، اهمیت و جایگاه آن را در میان آیات و روایات و نیز نظام بین‌الملل تشریح کنیم (مهرپور، ۱۳۹۰، ص ۱۹).

حقوق بشر

منظور از حقوق بشر، نظام حقوقی‌ای است که از افراد و گروه‌ها در برابر تجاوز دولت‌ها به حقوق شناخته‌شده بین‌المللی آنها حمایت می‌کند؛ یعنی هدف آن، حمایت حقوقی از افراد و گروه‌هایی است که حقوق و آزادی‌های اساسی آنها - که در اسناد بین‌المللی یا عرف بین‌المللی تضمین شده است - به وسیله دولت‌هایشان نقض می‌شود و رعایت نمی‌شود (همان).

۲-۳-۱. نظام بین‌الملل

امروزه بهره‌مندی از یک زیست‌بوم سالم و بدون آلودگی برای انسان، از قواعد حقوق بشر محسوب می‌شود و در اسناد بین‌المللی و داخلی بر آن تأکید شده است. مطابق اصل نخست اعلامیه استکهلم، «انسان از حقوق بنیادین برای داشتن آزادی و برابری و شرایط مناسب زندگی در محیط زیستی که به او اجازه زندگی با حیثیت و سعادت‌مندانه را بدهد، برخوردار است». بر این اساس، حق برخورداری از هوای سالم، پاک و عاری از آلودگی برای شهروندان و تضمین آن در راستای «حق محیط زیست سالم» جزء حقوق اولیه هر انسان است.

«آلودگی هوا یا تاروپود زندگی مدرن آمیخته شده است. این آلودگی محصول جانبی ساخت‌وساز شهرها، بخش زاید باقی‌مانده از فعالیت‌هایی مانند تولید کالاها، حمل و نقل، تولید انرژی گرمایشی و نور محل‌های زندگی، تفریح و کار انسان می‌باشد» (ر.ک: طوفان، ۱۳۸۹، ص ۹۴۳ - ۹۵۸).

در اصول اعلامیه استکهلم ۱۹۷۲ و اعلامیه ریو ۱۹۹۲، تنها اشاره شده است که به منظور حفاظت از محیط زیست باید از «آلودگی» جلوگیری شود؛ اما هیچ تعریف صریح و روشنی از آلودگی ارائه نشده است. مطابق تعریف EPA (Environmental Program Agency) «آلودگی» حضور یک ماده در محیط زیست است که به دلیل ترکیبات شیمیایی یا کیفیت نامطلوب، مانع کارکرد فرایندهای طبیعی است و اثرات محیط زیستی و بهداشتی نامطلوبی را ایجاد می‌کند. مطابق قانون هوای پاک، به‌عنوان مثال، این اصطلاح به تغییرات فیزیکی، بیولوژیکی، شیمیایی، تمامیت رادیولوژیکی آب و سایر رسانه‌های ساخته دست انسان یا ناشی از انسان تعریف شده است. بر اساس سیستم قطعنامه حل و فصل اختلافات در ژاپن، آلودگی زیست‌محیطی شامل موارد زیر است:

الف) آلودگی هوا، آلودگی آب، آلودگی خاک، صوت، ارتعاشات، نشست زمین به‌استثنای نشست ناشی از حفاری زمین و بوهای نامطبوع؛

ب) آلودگی ناشی از کسب‌وکار و سایر فعالیت‌های انسانی؛

پ) آلودگی‌ای که سبب آسیب به سلامت انسان یا محیط زیست می‌شود و ارتباط نزدیکی با سلامت انسان و نیز گیاهان و جانوران دارد که مرتبط با زندگی انسان و غیره هستند (خلعتبری، ۹۵/۹/۱۱).

بند ف ماده ۲ کنوانسیون نومیا برای حفاظت از منابع طبیعی و محیط زیست منطقه جنوب اقیانوس آرام، آلودگی را چنین تعریف کرده است: معنای «آلودگی» توسط انسان، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم، اضافه شدن مواد یا انرژی به محیط زیست دریایی (از جمله مصب) است؛ که در نتیجه و یا به‌احتمال زیاد، به اثرات زیان‌بار به‌عنوان آسیب به منابع زندگی و حیات دریایی، خطرات برای سلامت بشر، کاهش امکانات رفاهی، مانعی برای فعالیت‌های دریایی، از جمله ماهیگیری، اختلال در کیفیت استفاده از آب دریا و دیگر استفاده‌های مشروع از دریا منجر شود (خلعگیری، همان).

کنوانسیون منطقه‌ای حفاظت از دریای سرخ و خلیج عدن در بند ۳ ماده ۱ در تعریف آلودگی دریایی اعلام داشته است: «آلودگی توسط انسان، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم، اضافه شدن مواد یا انرژی به محیط زیست دریایی است که اثرات زیان‌آوری را همچون آسیب به منابع زنده، خطرات با ماندگی سلامت انسان به فعالیت‌های دریایی، از جمله ماهیگیری، اختلال در کیفیت استفاده از آب دریا و کاهش امکانات رفاهی به دنبال دارد». پروتکل آمادگی، مقابله و همکاری در زمینه آلودگی حوادث توسط مواد خطرناک و مضر ۲۰۰۰، در بند ۱ ماده ۲ در تعریف واقعه آلودگی این چنین اشعار می‌دارد: «وقوع یا مجموعه‌ای از وقوع با همان منشأ است، از جمله آتش‌سوزی و انفجار؛ که در نتیجه و یا ممکن است در نتیجه تخلیه، رهایی یا انتشار مواد خطرناک و سمی به‌وقوع بپیوندد و ممکن است تهدیدی برای محیط زیست دریایی و یا خط ساحلی یا منافع مربوط به یک یا چند کشور؛ مطرح نماید؛ که اقدام اضطراری یا واکنش فوری مورد نیاز می‌باشد» (همان).

۱-۴. حقوق داخلی

در نظام حقوق داخلی برخی کشورها نیز به تعریف آلودگی پرداخته شده است؛ برای مثال، مطابق بند ۴ ماده ۲ قانون حمایت از محیط زیست ویتنام، مصوب ۱۹۹۳م، آلودگی محیط زیست عبارت است از هرگونه تغییر در مختصات محیط زیست و نقض استانداردهای زیست‌محیطی. در حقوق هلند، آلودگی را «ورود مستقیم یا غیرمستقیم مواد یا انرژی بر اثر فعالیت‌های انسانی در آب، هوا و زمین گویند؛ از قبیل انرژی‌ها، گرما، صدا، ارتعاش و الکترو مغناطیس‌ها که دارای اثرات زیان‌باری بر سلامتی انسان، کیفیت محیط زیست و خسارت به اموال، میراث فرهنگی، تخریب ارزش‌های زیباشناختی طبیعت یا مزاحمت با سایر استفاده‌های مشروع از طبیعت باشد» (همان).

ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، مصوب ۱۳۵۳، و ماده ۶۸۸ قانون مجازات اسلامی، این تعریف را از آلودگی زیست‌محیطی ارائه می‌دهد: «منظور از آلوده ساختن محیط زیست عبارت است از پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا یا خاک یا زمین، به‌میزانی که کیفیت فیزیکی یا شیمیایی یا بیولوژیک آن را به‌طوری که زیان‌آور به حال انسان یا سایر موجودات زنده و یا گیاهان و یا آثار و ابنیه باشد، تغییر دهد».

ویژگی این تعریف، توجه به همه عناصر محیط زیست (انسان و غیر انسان) و رویکردهای طبیعت‌محور و انسان‌محور در این تعریف است. تعریف دیگری که از آلودگی زیست‌محیطی ارائه شده است، بیان می‌دارد: «آلودگی عبارت است از هرگونه تغییر در ویژگی‌های اجزای تشکیل‌دهنده محیط زیست؛ به طوری که استفاده پیشین از آنها ناممکن گردد و به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم منافع و حیات موجودات زنده را به مخاطره اندازد». این آلودگی‌ها باعث ورود ضرر و خسارت به محیط زیست و مشترکات جهانی می‌شود. به نظر می‌رسد مسأله مشترک و قابل استنباط در تعاریف فوق این است که آلودگی زیست‌محیطی فرایندی است که تعادل و توازن محیط زیست را بر هم می‌زند و آن را دچار تغییر و دگرگونی می‌سازد (همان).

از سوی، در تولید مواد و وسایل آلاینده هوا، مانند ساخت کارخانه‌ها و خودروها، مواد شیمیایی شوینده و همین‌طور قطع درختان جنگلی برای تهیه کاغذ، تنها جنبه پیشرفت فناوری و سودآوری اقتصادی در نظر گرفته می‌شود؛ در حالی که بازده مخرب این‌گونه عملکردها بسیار بیشتر از فایده‌های اقتصادی آن به نظر می‌رسد، از این رو باید در اولویت توجه دولت‌ها قرار گیرد. عملکرد بشر در زمینه زیر پا گذاشتن حق تنفس و حق حیات انسان، و تکالیف و تعهدات دولت‌ها در سطح ملی و تکالیف جامعه بین‌الملل در سطح جهانی و ضمانت‌های اجرایی برای اعمال قواعد موجود جهت حفظ محیط زیست و حفظ حقوق تنفس و حیات انسان‌ها، اهمیت فراوانی دارد.

۱-۴-۱. حق تنفس در قانون اساسی

حق بهره‌مندی از هوای سالم، آب سالم و غذای سالم، یکی از مهم‌ترین حقوق افراد انسانی است؛ چراکه در صورت نبود آنها اساساً شهروندان زنده نمی‌مانند تا از دیگر حقوق خود، از جمله حق بهره‌مندی از مسکن، شغل، آزادی بیان و کرامت انسانی استفاده کنند.

اصول ۳، ۲۲، ۲۹، ۳۶ و ۴۳ قانون اساسی به‌صورت تلویحی، و اصل ۵۰ قانون اساسی به‌نحو اختصاصی اهمیت و ضرورت توجه به این امر بنیادین را نشان می‌دهد؛ به طوری که در جمهوری اسلامی، حفاظت از محیط زیست - که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن، حیات اجتماعی روبه‌رشدی داشته باشند - وظیفه عمومی تلقی می‌شود. از این‌رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن، که با آلودگی محیط زیست یا تخریب جبران‌ناپذیر آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است. با وجود این، همین اصول قانون اساسی نیز تا کنون مغفول مانده‌اند (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران).

۱-۴-۲. حق تنفس در منشور حقوق شهروندی

در روند دادگاه‌هایی که طولانی و دشوار می‌شود و شاکی و متهم و وکلایشان علیه همدیگر سخن می‌رانند و بحث‌ها و جدل‌های داغ درمی‌گیرد، گاهی به‌فراخور، قاضی اعلام «تنفس» می‌کند. «تنفس» فرصتی است تا همه

طرفین به مسائل مطرح‌شده بیندیشند و تأمل کنند و به آنچه گفته‌اند و پیامدهای آن فکر کنند. درباره قاضی و هیئت منصفه نیز به همین صورت است (منشور حقوق شهروندی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۹۵). در «منشور حقوق شهروندی» که اخیراً توسط ریاست جمهوری رونمایی و تصویب شده است، چهار ماده آن صریحاً درباره حق حیات شهروندان و حق زیست سالم آنان در محیط زیست سالم است.

به موجب ماده یک، شهروندان از حق حیات برخوردارند. این حق را نمی‌توان از آنها سلب کرد؛ مگر به موجب قانون. افزون بر این، در ماده ۲، شهروندان از حق زندگی شایسته و لوازم آن، همچون آب بهداشتی، غذای مناسب، ارتقای سلامت، بهداشت محیط، درمان مناسب، دسترسی به دارو، تجهیزات، کالاها و خدمات پزشکی، درمانی و بهداشتی منطبق با معیارهای دانش روز و استانداردهای ملی، شرایط محیط زیستی سالم و مطلوب برای ادامه زندگی برخوردارند.

همچنین به موجب ماده ۱۱۲، حفاظت از محیط زیست - که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن، حیات اجتماعی روبه‌رشدی داشته باشند - وظیفه‌ای همگانی است. از این‌رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن، که با آلودگی محیط زیست یا تخریب جبران‌ناپذیر آن همراه باشد، ممنوع است. حفاظت، بهسازی و زیباسازی محیط زیست و گسترش فرهنگ حمایت از محیط زیست، حق شهروندان است و دولت این حق را در برنامه‌ها، تصمیمات و اقدام‌های توسعه‌ای، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، دفاعی و امنیتی مدنظر قرار می‌دهد و با آلودگی و تخریب محیط زیست مقابله می‌کند.

نهایتاً در ماده ۱۱۳، هر شهروند حق بهره‌مندی از محیط زیست سالم، پاک و عاری از انواع آلودگی، از جمله آلودگی هوا، آب و آلودگی‌های ناشی از امواج و تشعشعات مضر، و آگاهی از میزان و تبعات آلاینده‌های محیط‌زیست را دارد. دستگاه‌های اجرایی برای کاهش آلاینده‌های زیست‌محیطی، به‌ویژه در شهرهای بزرگ، تدابیر لازم را اتخاذ می‌کنند (همان). در ادامه به بررسی مبانی حقوق یاد شده، به‌ویژه حق تنفس و استفاده از هوای سالم و به‌اندازه می‌پردازیم.

الف) دلیل قرآنی

طبیعت انسان به‌گونه‌ای است که احتیاج به نفس کشیدن و نظایر آن دارد. برای این دست امور، لازم نیست که به انسان‌ها بگویند: حق دارید، نفس بکشید؛ بلکه بدون اینکه کسی چیزی بگوید، انسان خودبه‌خود [به‌طور طبیعی] این کارها را انجام می‌دهد (مصباح، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۱۰۰). در قرآن کریم، آیه «وَ الصُّبْحِ إِذَا تَنَفَّسَ» (تکویر: ۱۸)؛ تنها آیه‌ای است؛ که درباره نفس کشیدن سخن گفته و آن را به‌طور مجاز به صبح نسبت داده است (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۷۱۱) در نسبت تنفس به صبح، معنای پراکندن نور در افق و دفع تاریکی، راحتی و آسودگی از ظلمت تاریکی، و زندگی نهفته است (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۰، ص ۲۱۷). همچنین تنفس صبح، به‌معنای اقبال و

روی آوردن آن، با روح و نسیم است (همان)؛ علاقه این معنا، با معنای حقیقی نفس کشیدن حفظ شده است. بنابراین، در کاربرد قرآنی کلمه تنفس، معنای زندگی و حیات، هر چند در معنای مجازی، نهفته است.

ب) دلایل روایی

نفس کشیدن موجودات زنده با هوا تأمین می‌شود. در حدیثی از امام سجاده علیه السلام آمده است: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَلَقَ الْعَرْشَ أَرْبَاعاً لَمْ يَخْلُقْ قَبْلَهُ إِلَّا ثَلَاثَةً أَشْيَاءَ: الْهَوَاءَ وَ...» (ابن بابویه، ۱۳۹۸ق، ص ۳۲۵). همچنین امام صادق علیه السلام در تفسیر آیه «وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ» (هود: ۷) می‌فرماید: «وَذَلِكَ فِي مَبْدَأِ الْخَلْقِ، أَنَّ الرَّبَّ - تَبَارَكَ وَتَعَالَى - خَلَقَ الْهَوَاءَ... ثُمَّ خَلَقَ الظُّلْمَةَ مِنَ الْهَوَاءِ وَخَلَقَ النَّوْرَ مِنَ الْهَوَاءِ وَخَلَقَ الْمَاءَ مِنَ الْهَوَاءِ وَخَلَقَ الْعَرْشَ مِنَ الْهَوَاءِ وَخَلَقَ الْعَقِيمَ مِنَ الْهَوَاءِ وَهُوَ الرِّيحُ الشَّدِيدُ وَخَلَقَ النَّارَ مِنَ الْهَوَاءِ وَخَلَقَ الْخَلْقَ كُلَّهُمْ مِنْ هَذِهِ السَّبْتَةِ الَّتِي خُلِقَتْ مِنَ الْهَوَاءِ» (قمی، ۱۴۰۴ق، ص ۳۲۱). با توجه به دو روایت بیان شده، هوا قبل از انسان موجود بود و خلقت انسان و همه موجودات از شش چیزی است که مبنای خلقت آن شش چیز نیز هواسـت. در حدیث دیگری از امام صادق علیه السلام آمده است: «...وَحَسْبُكَ بِهَذَا النَّسِيمِ الْمُسَمَّى هَوَاءً عَيْرَةً وَمَا فِيهِ مِنَ الْمَصَالِحِ فَإِنَّهُ حَيَاةٌ هَذِهِ الْأَبْدَانِ وَالْمُمْسِكُ لَهَا مِنْ دَاخِلٍ بِمَا يَسْتَشْقِ مِنْهُ مِنْ خَارِجٍ بِمَا يُبَالِغُ مِنْ رَوْحِهِ...» (مفضل، بی تا، ص ۱۴۱). هوا مایه زندگی و حیات بدن است؛ چراکه انسان آنچه را از خارج استنشاق می‌کند، به دلیل نیازی که دارد، آن را در داخل بدن نگه می‌دارد. بنابراین ادامه زندگی و حیات انسان، به هوا بستگی دارد. در نتیجه می‌توان گفت: حیات، حق فطری انسان است. تنفس از هوا، استمرار حق حیات را در پی دارد. پس تنفس از هوا نیز حق فطری انسان است.

خدای متعال انسان را موجودی نیازمند به تنفس آفریده و بنا بر حکمت خود، ماده تأمین کننده این نیاز، یعنی هوا را به فراوانی در اختیار بشر قرار داده است: «...وَهَكَذَا الْهَوَاءُ لَوْلَا كَثْرَتُهُ وَسَعَتُهُ لَأَخْتَقَ هَذَا الْأَنَامُ مِنَ الدُّخَانِ وَالْبُخَارِ الَّذِي يَتَحَيَّرُ فِيهِ وَيَعْجِزُ عَمَّا يُحَوَّلُ إِلَى السَّحَابِ وَالضَّبَابِ أَوْلَا أَوْلًا...» (همان، ص ۱۴۶). وسعت هوا و فراوانی آن، تنفس انسان را آسان می‌کند و انسانی که در هر لحظه با نفس کشیدن، سلامت خود را تأمین می‌کند، اگر هوای فراوان در اختیار نداشت، بدون شک تنفس او با مشکل مواجه می‌شد و حق حیات او را به خطر می‌انداخت. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «وَحَصِيرَ الْهَوَاءِ فَأَخَذَتْ ضَرْبًا مِنَ الْأَمْرَاضِ...» (همان، ص ۱۴۸). بشر برای ادامه حیات، نیاز به تنفس از هوا دارد؛ در نتیجه، اگر در معرض و مباشرت تنفس از هوا قرار نگیرد و از این نعمت الهی محروم شود، به انواع بیماری‌ها مبتلا خواهد شد و این امر، با حق حیات او منافات دارد. بنابراین، محدود شدن هوا، موجب انواع بیماری می‌شود. بیماری، به خطر افتادن حیات و زندگی انسان را در پی دارد. در نتیجه، محدود شدن هوا در تنفس انسان، حق حیات او را به خطر می‌اندازد.

کامل بودن خلقت اعضا و جوارح انسان، در حیات و زندگی او نقش مهمی دارد؛ به طوری که اگر بخشی از خلقت انسان - که با تأمین نیاز اساسی وی ارتباط تنگاتنگ دارد - ناقص بوده یا وجود نداشته باشد، حیات او به

خطر می‌افتد. مجرای تنفسی در انسان، از جمله بخش‌هایی است که در تأمین نیاز اساسی نفس کشیدن، نقش بسزایی دارد و کامل بودن این مجرا، از مواردی است که موجب تکامل خلقت انسان می‌شود. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «حَتَّى إِذَا كَمَلَ خَلْقُهُ وَاسْتَحْكَمَ بَدَنَهُ وَقَوِيَ أَدِيمُهُ عَلَى مِبَاشِرَةِ الْهَوَاءِ...» (همان، ص ۴۸). نیرومند بودن راه تنفس بشر، تکامل خلقت بشر است. تکامل خلقت، حیات و زندگی انسان را تضمین می‌کند. پس سلامت راه تنفس بشر، حیات و زندگی انسان را تضمین می‌کند. از طرفی، تکامل خلقت انسان علت تامه تنفس نیست؛ چنان که امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «فَقَدْ جُعِلَتْ أَشْيَاءٌ مُتَوَسِّطَةٌ بَيْنَ الْخَوَاسِّ وَالْمَحْسُوسَاتِ لَأَنَّ تَتِمُّ الْخَوَاسِّ إِلَّا بِهَا كَمِثْلِ الصِّيَاءِ وَالْهَوَاءِ فَإِنَّهُ... وَكَوَلُو لَمْ يَكُنْ هَوَاءٌ يُؤَدِّي الصَّوْتِ إِلَى السَّمْعِ لَمْ يَكُنِ السَّمْعُ يُدْرِكُ الصَّوْتِ...» (همان، ص ۵۹ - ۶۰). در این روایت، نقش وجود نعمت هوا در شنوایی انسان بیان شده است می‌توان چنین نتیجه گرفت که هوا به‌عنوان عنصر طبیعی، نقش مکمل در ساختمان طبیعی و فطری انسان دارد و نقش هوا را در تنفس بیان می‌کند؛ به این معنا که کیفیت هوا و جریان آن، در مجرای تنفسی نیز مکمل ساختار خلقت انسان است؛ بنابراین ساختمان طبیعی و فطری انسان از یک سو و عنصر طبیعی هوا به‌عنوان مخلوق خدای متعال، از سوی دیگر مکمل هم در نظام هستی‌اند و در تأمین حق فطری تنفس انسان، عنصر مهم شناخته می‌شوند.

با توجه به نقش تکمیل‌کنندگی عنصر هوا در حق فطری تنفس، خدای متعال در نظام احسن خلقت، کیفیت مطلوب هوا را از جوانب دیگر نیز تأمین کرده است. در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است: «فَإِذَا أَحْسَنُوا بِالْمَوْتِ كَمَنُوا فِي مَوَاضِعَ خَفِيَّةٍ فَيَمُوتُونَ فِيهَا وَكَلَا ذَلِكَ لِأَمْتِنَاتِ الصَّحَارَى مِنْهَا حَتَّى تَفْسُدَ رَائِحَةُ الْهَوَاءِ وَتَحْدُثَ الْأَمْرَاضُ وَالْوَبَاءُ» (همان، ص ۱۰۸). مردار حیوانات در صورتی که مدفون نبوده و در مباشرت مستقیم با هوا قرار داشته باشد، بوی ناشی از آن هوا را آلوده و موجب ایجاد مرض و بیماری وبا می‌شود. این امر با حق طبیعی تنفس انسان از هوای پاک منافات دارد و ایجاد مرض، به‌مرور زمان و در صورت عدم درمان، حق حیات انسان را نیز از بین می‌برد و این موارد با فطری و طبیعی بودن و غیرقابل سلب بودن حیات انسان منافات دارد.

به وجود آمدن فصل‌های چهارگانه نقش بسزایی در تنفس و بهره‌مندی انسان از هوا دارد؛ به‌طوری‌که در هر فصل، هوا با هر دمایی در جهت رساندن نفع و سود به جسم انسان است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

ثُمَّ فَكَّرَ بَعْدَ هَذَا فِي ارْتِفَاعِ الشَّمْسِ وَأَنْحِطَاتِهَا لِإِقَامَةِ هَذِهِ الْأَزْمَةِ الْأَرْبَعَةَ مِنَ السَّنَةِ وَمَا فِي ذَلِكَ مِنَ التَّدْبِيرِ وَالْمَصْلَحَةِ فِي السَّنَاءِ تَعُودُ الْحَرَارَةُ فِي الشَّجَرِ وَالنَّبَاتِ فَيَتَوَلَّدُ فِيهِمَا مَوَادُّ النَّارِ وَيَتَكْتَفَى الْهَوَاءُ فَيَنْشَأُ مِنْهُ السَّحَابُ وَالْمَطَرُ وَتَشْتَدُّ أَبْدَانُ الْحَيَوَانِ وَتَقْوَى وَفِي الرَّبِيعِ تَتَحَرَّكُ وَتُظْهِرُ الْمَوَادُّ الْمُتَوَلَّدَةَ فِي السَّنَاءِ فَيَطَّلِعُ النَّبَاتُ وَتَوَرُّ الْأَشْجَارُ وَيَهِيحُ الْحَيَوَانُ لِلْسَّفَادِ وَفِي الصَّيْفِ يَحْتَدِمُ الْهَوَاءُ فَتَنْضِجُ النَّارُ وَتَتَحَلَّلُ فَضُولُ الْأَبْدَانِ وَيَجِفُّ وَجْهُ الْأَرْضِ فَتَهَيَأُ لِلْبِنَاءِ وَالْأَعْمَالِ وَفِي الْخَرِيفِ يَصْفُو الْهَوَاءُ وَتَرْتَفَعُ الْأَمْرَاضُ وَتَصِحُّ الْأَبْدَانُ وَيَمْتَدُّ اللَّيْلُ فَيُمْكِنُ فِيهِ بَعْضُ الْأَعْمَالِ لِطَوْلِهِ وَيَطِيبُ الْهَوَاءُ فِيهِ إِلَى مَصَالِحِ أُخْرَى لَوْ تَقَصَّيْتُ لَدَرْهَا لَطَالَ فِيهَا الْكَلَامُ (همان، ص ۱۲۹).

با توجه به این روایت، هوا در فصل زمستان موجب شدت قوای جسمی انسان می‌شود و در فصل بهار کسش و گرایش حیوان نر به سوی ماده را بیشتر می‌کند و در فصل تابستان گرمای شدید هوا موجب خارج شدن مواد زاید از بدن‌ها می‌شود و در نهایت، در فصل پاییز صاف شدن هوا بیماری‌ها را برطرف می‌کند و صحت و سلامتی را به بدن‌ها می‌بخشد. بنابراین، در هر فصل تغییرات دمایی و کیفیت هوا در جسم انسان تأثیر دارد و بدن بنا بر ساختار طبیعی و فطری خود، از طریق تنفس و سطح بدن از راه منافذ پوستی، هوای موجود را به داخل بدن انتقال می‌دهد و این حق فطری را تأمین می‌کند. از طرفی، سردی و گرمی هوا و دگرگونی دمای آن، در تعادل مزاج انسان نیز مؤثر است: در روایتی از امام رضا علیه السلام آمده است: «وَاعْلَمَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَنَّ قُوَى النَّفْسِ تَابِعَةٌ لِمَزَاجَاتِ الْأَبْدَانِ وَمَزَاجَاتِ الْأَبْدَانِ تَابِعَةٌ لِتَصَرُّفِ الْهَوَاءِ فَإِذَا بَرَدَ مَرَّةً وَسَخُنَ أُخْرَى تَغَيَّرَتْ بِسَبَبِهِ الْأَبْدَانُ وَالصُّورُ فَإِذَا اسْتَوَى الْهَوَاءُ وَاعْتَدَلَ صَارَ الْجِسْمُ مُعْتَدِلًا» (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۲ق الف، ص ۴۷). این روایت، درباره تعادل مزاج انسان سخن می‌گوید و معتدل بودن هوا را در اعتدال مزاج انسان مؤثر می‌داند؛ اما می‌توان آن را به‌طور غیرمستقیم به حق فطری و طبیعی انسان درباره تنفس از چنین هوایی نیز ارتباط داد؛ یعنی به‌دنبال ادای حق فطری تنفس توسط انسان از هوای گرم و سرد و معتدل، مزاج انسان نیز تغییر خواهد کرد. بنابراین، چون انسان از حق تنفس بهره‌مند است، با تنفس از هوای معتدل، تعادل مزاج حاصل می‌گردد و سلامت انسان و حق حیات او نیز تأمین می‌شود.

بنابراین، با توجه به اینکه تنفس، در حیات انسان نقش اساسی دارد و از مراحل جنینی تا پایان عمر، نیاز اساسی و طبیعی او شمرده می‌شود، پس حقی فطری و طبیعی و امری سلب ناشدنی است؛ چراکه سلب حق تنفس، مساوی با سلب حیات و زندگی است. با توجه به فطری و طبیعی بودن این حق، ایجاد محیط خفقان (با هدف شکنجه کردن و...)، آلوده کردن هوا با کشیدن سیگار و انتشار دود کارخانه‌ها و خودروهای فرسوده، نجاسات، مواد شیمیایی شوینده، مواد خوشبوکننده شیمیایی، و همچنین لزوم توجه و آزمایش ذرات تشکیل‌دهنده گاز اسپری توصیه‌شده توسط پزشکان (تنفس مصنوعی) به دلیل عوارض ناشی از آن، از جمله اموری است که با هدف تأمین حق فطری تنفس، لازم است به رفع نقص‌ها و عیب‌های موجود توجه شود.

۲. محدوده

انسان در فضای تکوین حق دارد نفس بکشد یا از نفس کشیدن خودداری کند؛ ولی از نظر عقلی و نقلی بر او واجب است که حفظ جان کند و از نفس کشیدن خودداری نکند (جوادی آملی، ۱۳۸۸ الف، ج ۱۲، ص ۱۷۰). نیاز به تنفس از هوا، از جمله نیازهای اساسی انسان است. امام صادق علیه السلام در حدیث بیان‌شده در بحث فطری بودن، فرمودند: «فَأَخَذَتْ ضُرُوبًا مِّنَ الْأَمْرَاضِ»؛ محدود شدن و ایجاد تنگی در تنفس انسان از هوا، موجب

بروز بیماری‌هایی برای انسان می‌شود و روشن است که بیماری، در صورت عدم امکان درمان، به‌مرور موجب سلب شدن حق حیات می‌شود. در نتیجه، هوایی که خدای متعال به فراوانی در اختیار بشر قرار داده است، نباید از سوی خود بشر محدود شود.

با توجه به اهمیت چنین حقی، در برابر قطع شدن نفس انسان، دیه تعیین شده است. امام رضا علیه السلام درباره تعیین مقدار آن می‌فرماید: «دِيَّةُ النَّفْسِ أَلْفُ دِينَارٍ وَدِيَّةُ نَقْصَانِ النَّفْسِ فَأَحْكُمُ أَنْ تُحْسَبَ الْأَنْفَاسُ النَّامَةُ وَيُقَعَّدُ عَنْهَا سَاعَةٌ ثُمَّ يُحْسَبُ الْأَنْفَاسُ النَّاقِصَةُ وَيُعْطَى مِنَ الدِّيَةِ بِمِقْدَارِ مَا يَنْقُصُ مِنْهَا» (علی بن موسی علیه السلام، ۱۴۰۶ ق ب- ص ۳۲۹)؛ بنابراین هر چیزی که موجب قطع نفس یا تنگی نفس انسان می‌شود، اعم از اینکه با ایجاد محیط خفقان باشد، یا صدمه زدن فردی به دیگری و...، از اموری است که دیه این حق باید پرداخت شود.

همچنین لازم است، درباره اصل هوا، کیفیت بهره‌برداری از این امانت الهی و چیزهایی که آن را آلوده و بیمار می‌کند و چیزهایی که در پالایش و درمان آن مؤثر است و نحوه پالایش آن، کارشناسی دقیق صورت گیرد و اجرا شود (جوادی آملی، ۱۳۸۸ ب، ص ۲۷۴). امام صادق علیه السلام درباره نیاز انسان به هوای پاک می‌فرماید: «لَا تَطِيبُ السُّكْنَى إِلَّا بِثَلَاثٍ؛ الْهَوَاءِ الطَّيِّبِ...» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۷۵، ص ۲۳۴). یکی از حقوق اساسی انسان، نفس کشیدن از هوای پاک است؛ بنابراین هر هوایی با هر کیفیت، این حق فطری را تأمین نمی‌کند؛ بلکه لازم است حق فطری تنفس، بدون هیچ حصر و تنگنایی و از هوای پاک و تمیز تأمین شود.

نتیجه‌گیری

حق سلامت، در بیشتر اسناد مهم بین‌المللی حقوق بشری به‌عنوان یکی از انواع حق‌های بشری به رسمیت شناخته شده است؛ با این حال، کمتر به آن احترام گذاشته می‌شود. مشکلات مربوط به سلامتی، به‌طور مستقیم از عواملی مانند کمبود مواد غذایی و آب آشامیدنی سالم و بهداشتی، هوای نیالوده و پاک و نبود بهداشت ناشی می‌شود. تنفس در حیات انسان نقش اساسی دارد و از مراحل جنینی تا پایان عمر، نیاز اساسی و طبیعی او شمرده می‌شود. با توجه به فطری و طبیعی بودن این حق، ایجاد محیط خفقان (با هدف شکنجه و...)، آلوده کردن هوا با کشیدن سیگار و دود کارخانه‌ها و خودروهای فرسوده، نجاسات، مواد شیمیایی شوینده، مواد خوشبوکننده شیمیایی، و همچنین لزوم توجه و آزمایش ذرات تشکیل‌دهنده گاز اسپری توصیه‌شده توسط پزشکان (تنفس مصنوعی) به دلیل عوارض ناشی از آن، از جمله اموری‌اند که با هدف تأمین حق فطری تنفس، لازم است به رفع نقص‌ها و عیب‌های موجود توجه شود.

همچنین کاربرد مواد شیمیایی و زباله‌های هسته‌ای و سمی خطرات زیادی را برای انسان‌ها، به‌ویژه ساکنین مناطق حاشیه‌ای این مراکز از یک سو، و کارکنان بخش‌های صنعتی و همچنین کشاورزی صنعتی از سوی دیگر، به همراه دارد. هرچند استفاده از سموم کشاورزی و آفت‌کش‌ها در بهینه‌سازی و توسعه محصولات کشاورزی سودمند است، ولی استفاده بی‌رویه و خارج از استاندارد این سموم، برای سلامت انسان‌ها بسی خطرناک است. آزمایش سلاح‌های اتمی، حمل و نقل مواد رادیواکتیو خطرناک، سوانح و حوادث کشتی‌های حامل این مواد در دریاها، و باران رادیواکتیوی اتمسفر، راه‌ها و منافذ ورود این مواد به آب‌ها و هوای پیرامون ما هستند. بنابراین، طراحی، ساخت و تولید، فروش و مبادله آن به هر نحو ممکن، تهدید جدی و خطری عملی برای بشریت به شمار می‌آید.

منابع

- ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۹۸ق، *التوحید*، تحقیق هاشم حسینی، قم، جامعه مدرسین.
جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۸ ب، *اسلام و محیط زیست*، تحقیق عباس رحیمیان، چ پنجم، قم، اسراء.
____، ۱۳۸۸ الف، *تفسیر تسنیم*، تحقیق حسین الهی‌زاده، چ دوم، قم، اسراء.
<http://jest.srbiau.ac.ir/95/9/11> خلعتبری،
زارعی، مرتضی، ۱۳۸۹، *بررسی ابعاد حقوقی حق بر سلامت به عنوان یکی از حقوق بشر*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
زمخشری، محمودبن عمر، ۱۴۰۷ق، *الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل*، چ سوم، بیروت، دارالکتاب العربی.
سیدموسوی، میرسجاد، ۱۳۹۶، *حق برخورداری از سلامت*، چ دوم، تبریز، شروین.
صدرالمتلهین، ۱۳۶۶، *تفسیر القرآن الکریم*، چ دوم، قم، بیدار.
طباطبائی سیدمحمدحسین، ۱۴۱۷ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چ دوم، قم، اسماعیلیان.
طوفان، مسعود، ۱۳۸۹، «چالش‌ها و چشم‌انداز همکاری‌های منطقه‌ای در مهار ریزگردها»، *سیاست خارجی*، ش ۳، ص ۹۴۳-۹۵۸.
علی بن موسی الرضاؑ، ۱۴۰۶ق ب، *الفقه المنسوب الی الإمام الرضاؑ*، مشهد، موسسه آل‌البیتؑ.
____، ۱۴۰۲ق، الف - *طب الإمام الرضاؑ (الرسالة الذهبیه)*، تحقیق محمد مهدی نجف، قم، دارالخیمام.
قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.
قمی، علی بن ابراهیم، ۱۴۰۴ق، *تفسیر القمی*، تحقیق طیب موسوی جزایری، قم، دارالکتاب.
مجلسی محمدباقر، ۱۴۰۳ق، *بحار الانوار*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
مصباح، محمدتقی، ۱۳۹۱، *نظریه حقوقی اسلام*، تحقیق محمد مهدی نادری قمی و محمد مهدی کریمی‌نیا، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینیؑ.
مفضل بن عمر، بی‌تا، *توحید المفضل*، کاظم مظفر، قم، داوری.
مهرپور، حسین، ۱۳۹۰، *نظام بین‌المللی حقوق بشر*، چ چهارم، تهران، اطلاعات.